

ЗА МОДЕРНИЗАЦИЯТА НА ИКОНОМИКАТА ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ИНТЕГРИРАНЕТО НА ИНСТИТУЦИОНАЛНИЯ ПОДХОД В НЕОКЛАСИЧЕСКАТА ТЕОРИЯ

Гл. ас. д-р Румен Лазаров,
Стопанска академия "Д. А. Ценов" - Свищов

Abstract:

In this paper we have made an attempt to comprehend the processes of modernization of our social and economic system in the light of the integration of institutional agents in neoclassical theory. From the angle of methodology this approach implicitly presupposes the determining of the combined effect of market competition and institutions on the improving social and economic systems. In the context of the experience, whose bearer are modernized economies – similar to the ones in the Western world – we have elaborated our thesis on the hindering effect of the “collectivist epoch” institutions in accomplishing the profound change in our country. This change is directed from the “periphery”, based on the retarded technological level, as well as on social collectivism as mutually conditioned phenomena, towards the formation of an environment fostering the demonstration of individual needs through competitive development in the global world.

Keywords: modernization, institutional approach, neoclassical theory, market competition, institutions.

JEL classification: B25, B52

Резюме:

В студията е направен опит да се осмислят процесите на модернизация на обществено-икономическата ни система в светлината на интегрирането на институционалните фактори в неокласическата теория. Този подход в методологически план имплицитно предполага да се определи съвместното влияние на пазарната конкуренция и на институциите върху модернизиращите се обществено-икономически системи. В контекста на опита, чиито носител са модернизираните икономики – по подобие на тези от западния свят – е аргументирано препятстващото влияние на институциите от “колективистичната епоха” при осъществяването на дълбоката промяна у нас. Тя е насочена от “периферията”, основаваща се на изостаналото технологично ниво и на своя обществен колективизъм, като взаимно детерминирани явления, към формирането на среда, стимулираща изявата на индивидуалните потребности, обусловени от конкурентното развитие в глобалния свят.

Ключови думи: модернизация, институционален подход, неокласическа теория, пазарна конкуренция, институции.

JEL класификация: B25, B52

Въведение

Промяната, която се извършва в нашата икономика, както и тази в световен план, има голяма дълбочина. За да схванем адекватно и нейния генезис, смятаме, че е нужен такъв подход, при който промяната се анализира и във връзка с досегашното ни развитие, и в глобален контекст. Затова навсякъде в изследването прилагаме икономически и еволюционен подход при изучаването на природата, възникването и развитието на двете основни икономически системи – пазарно-организираната, като израз на спонтанното развитие, и централно-управляваната, като командвана чрез съзнателното формулиране и поставяне на целите пред нея. Този метод имплицитно предполага да се идентифицира и оцени ролята на институциите в тези процеси. Именно затова считаме, че проблемът за модернизацията е необходимо да се разгледа и анализира при такъв подход, който интегрира институционалните фактори в неокласическата теория.

Чрез прилагането на този подход се стремим не само към паралелен анализ на реалностите чрез емпиричните факти, които ги илюстрират, но и към отговора на произлизащия в този смисъл въпрос: “Кои са възможните средства и методи за модернизиране и кои са границите на тяхното приложение?”

За нас промяната няма да се осъществи бързо, защото трябва да изграждаме **едновременно** и пазарната среда с нейните институции и механизми, присъщи на индустриалната икономика и масовото производство (задоволяващи на високо ниво стандартните потребности), а заедно с нея и новата икономика, основана на знанията, спонтанно насочвана към нов тип потребности.

Затова можем да считаме, че модернизирането на икономическата система ще се прояви не само чрез повишаването на нейната производителност и ефективност – типично за индустриалния етап, но и чрез проявата на нови ценности и интереси, стратифициращи хората и в национален и в глобален план. Т.е. характерното за прехода, в който считаме, че нашето общество може да намери мястото си е, че движен от икономическите механизми на спонтанния пазарен ред, но “разположен” в глобалната икономика, този преход неминуемо ще се изрази и в явления – ценности и потребности – представляващи неформални ограничения с непряк икономически характер.

В тази студия вниманието косвено се фокусира върху въпроса, който стои пред всеки стопански субект. А той е: как Западната цивилизация стана различна от другите общества и постигна сравнително високо материално благосъстояние; как да се повиши материалното благосъстояние у нас, представено чрез възможностите да се избира и формира качеството на собствения живот?

Как Западът постигна това е достатъчно сложен проблем. Той заслужава отделно внимание. Но той пряко поражда друг също така сложен въпрос: в каква степен Западният подход на модернизиране на общественно-икономическата система е адекватен на собствените ѝ ценности и на тези на другите общества.

Постиженията на Западната пазарна икономика безспорно откриха нови възможности за развитие и в други области. Области, в които са определящи въпросите за социалната справедливост, социалното равенство, устойчивото развитие, опазването на околната среда и пр. Отговорите на тези въпроси са тясно свързани с причините за икономическите постиженията и с техните

корени, за да не бъдат прекъснати добрите възможности за бъдещите поколения.

I. Конкуренцията като детерминанта на модернизацията

Познаването на източниците на растежа и на модернизирания на Западното общество може да ни ориентира по-правилно каква икономическа, социална и културна политика е необходима¹ на страните, изграждащи своята пазарна икономика. Политика, която би прекратила упадъка и в същото време да е насочена към догонващо развитие и модернизирания чрез иновации и самоподдържащ се икономически растеж.

В този аспект по-конкретните въпроси са: какви институции (според механизма на действието им) са необходими, за да се осигури нарастваща ефективност при функционирането на икономиката, основаваща се на развиване на индивидуалните запаси от знания и стимулиране на приложението им както в икономическата, така и в политическата структура на обществото, за да се постига по-голяма макроикономическа ефективност. Какъв е механизмът на тяхното действие? Краткият отговор е: чрез взаимодействието на механизма на институциите и на конкуренцията.

Ще се опитаме да формулираме по-разширен отговор като най-напред представим механизма на конкуренцията, основавайки се на разбирането на Хайек за нея като “откривателска процедура”. Процедура, при която се използват знанията на максимален брой хора, участващи в размяната, но така че в крайна сметка институциите се стимулират към организационни иновации, трансформиращи неопределеността, характерна за всяка сложна система, в пресметнат индивидуален риск.²

Въпреки че – както пише Хайек – от пръв поглед това са очевидни и безспорни неща, от тях произтичат някои интересни и не толкова очевидни следствия. “Първо: конкуренцията е ценност затова и само поради това, че резултатите от нея са непредсказуеми (бих допълнил – предварително неопределени, предварително неясни – бел. моя) и общо взето различни от тези, към които всеки съзнателно се стреми или би се стремил”.³

Тази ценност може да се схване само ако резултатът от конкуренцията се сравни не отгоре надолу, т.е. като се сравняват поставените от някой цели с фактическите постижения. Пазарното функциониране изключва този вид сравнение – на основата на низходяща йерархия – понеже както индивидуалните, така и фирмените потребности не са пряко определяни централно от някакви предварителни приоритети, на основата на единна икономическа ценностна скала.

¹ Голям проблем е дали бъдещето развитие е въпрос на съзнателен, преднамерен избор на един или друг модел, или то е функция на стечение на обстоятелствата, спонтанно налагащи линията и начина му.

² Във връзка с това е нужно да се напомни следната мисъл на Хайек: “...всеки път, когато се обръщаме към конкуренцията ще е рационално оправдано основанието за това, че ние не знаем преди това фактите, определящи действията на конкурентите. Например, в спорта или по време на изпити – както впрочем и при разпределението на правителствени поръчки или при присъждането на премии за поезия – конкуренцията безспорно щеше да е лишена от всякакъв смисъл, ако от самото начало на нас би ни било известно кой е най-добрия. ...затова предлагам конкуренцията да се разгледа като процедура по откриването на такива факти, които без да се основаваме на нея, ще останат никому известни или в по-малка степен използвани.” Хайек, Фр., Конкуренция как процедура откривания, с. 1, www.rambler.ru.

³ Пак там, с. 1.

Ценността на конкуренцията може да се схване само когато сравнението е между това, което фактически е постигнато с резултата, който би се постигнал при отсъствието ѝ. И по-нататък **макар и да допуснем**, че текущите резултати при отсъствието на конкуренция са добри за всички участници в икономическата дейност, **то не може да допуснем**, че те не са постигнати за сметка на несъобразяването с относителните цени на производствените фактори, в това число и с корекции в техните доходи с оглед на различни частни интереси като, например, постигането на по-голяма социална справедливост и пр.

Тази дълбоко същностна черта на конкуренцията логично насочва вниманието, при изучаването на общественно-икономическата модернизация, към начините за осъществяването ѝ.

На тази теоретична основа при решаването на въпроса за това кой метод на икономическо управление има основания да се прилага – например поради своята научност – следва да се има предвид, че “в случаите, когато конкуренцията има смисъл, достоверността на теорията не е възможно да се провери емпирически”.⁴ То може да стане само чрез абстрактни (над-емпирични) модели, но изградени на основата на конкретни реални ситуации, в които фактите вече са известни. Но ако фактите са неизвестни, а също така е неизвестно и това, което ще се разкрие, то конкуренцията е най-ефективният инструмент за разкриването на тези факти, които са независими от целите на организациите.

Верността на този логически извод е потвърден забележително от реалността в различните ѝ проявления. Затова обществата, извършващи развитие чрез механизма на конкуренцията, са по-успешни от останалите общества. В **практически аспект** страните с развита пазарна икономика доказват това. В **методологически аспект** е нужно да се припомни, че неокласическата теория не може да предскаже точните резултати от функционирането на пазара. Но тя може “да предвижда общата схема или абстрактните характеристики, формиращи спонтанния ред”.⁵

Смятаме за разбираемо, че западните държави с развита конкурентно-пазарна икономика са формирали среда, която е подготвена **положително да реагира на индивидуалните инициативите за промени, за иновации и за приспособяването ѝ към тях**.⁶ Това е **механизмът**, който ги придвижва напред и те постигат развитие. Участието на множество предприятия, и то извън рамките само на държавните структури, в развитието на технологичните иновации се оказва изключително ефективно. Трансформирането на знанията – получени както от науката, така и от практиката – в умения и във фактор на материалното благосъстояние, осигурява **тласъците** на развитието.

Още А. Смит е знаел, че човешкото познание е индивидуално и поради това е разпиляно в множество индивиди. В тази връзка той пише: “За какъв вид промишленост да оползотвори собствения си капитал и какъв вид продукция вероятно би имала най-голяма стойност, очевидно всеки индивид в своята местна обстановка преценява много по-добре, отколкото някой държавник или законодател би могъл да направи вместо него.”⁷ Или пък: “подробно знание за

⁴Хайек, Фр., Конкуренция как процедура открития, с.2. www.rambler.ru

⁵ Пак там, с.2.

⁶ Вж. още Каменов, К., Приспособяване към промяната, Абагар, 1996.

⁷ Смит, А., Богатството на народите, С., Партиздат, 1987,с.

хиляди детайли, което не би било по силите на никого, освен на онзи, който би имал интерес да го събере”.⁸ А след като институциите като пазара, който събира и предава информацията, се развили, хората усвояват уменията да превръщат тази информация в свое индивидуално знание, което определя поведението им. Така пазарната институция, основана върху индивидуалния опит, превърнал се в традиция, отхвърля предшествувания модел на поведение, характерен с неговия колективистичен ред за поведение и приема ново съдържание, родено по еволюционен път – това на индивидуализма и на самоустановяващия се пазарен ред.

Негови проявления са възникването и свободното движение на капитала, преминаването му през фондовата борса, децентрализираните инвестиционните решения и пр. Мотивирани от по-голямата печалба индивидуалните решения се насочват към иновационните проекти. Така Западните икономики по “естествен” начин стимулират раздялата с миналото и постигат “градивното разрушаване” на икономиката. А това е необходимо за икономическия подем. Поради значимото място на тези компоненти на развитието и модернизацията ще се спрем на някои от тях.

Децентрализираната икономическа власт и конкуренцията в сферата на стопанската дейност и в сферата на науката се превърнаха в **източника** на икономическото превъзходство на Запада. А древните и съвременните общества, поддържащи чрез

политически средства централизацията на властта в икономиката и научната дейност търпят провал, ако негов измерител и проява е способността им да поддържат икономическия растеж.

Децентрализацията на властта в икономиките на Западните общества намира своя израз в свободата на експериментирането. **Експериментът** с нови форми на стопанска организация – организационните иновации – при липсата на политически ограничения е единственият начин децентрализирано да се прецени икономическият ефект в стопанския живот.

Вярно е, че този начин – съпътствуван с **неопределеност и непредсказуемост** – възниква като спонтанна, естествена необходимост от приспособяване и, нещо повече, с цената на големи отклонения от моралните норми на поведение, с измами, извращения и пр. Но именно той чрез всичките си многообразни проявления и децентрализираност носи и свободата да се образуват нови организационни форми на предприятия, да се променят или да загиват старите, т.е. нискоефективните. “Макар че като цяло последствията от конкуренцията са благотворни, те неизбежно водят до разочарование или разстройство на нечий конкретни очаквания или намерения.”⁹

Смятаме за известно, че науката започва с осъзнаването на това, че съществуващи представи и обяснения на реалността може да са много ограничени или дори неверни. Известно е, също че значителна част от научната работа е свързана с формирането на хипотези, антитези и проверка на изводи и резултати. Затова **практическият експеримент** в такива променящи се области на знанието като например организационните форми на икономиката е необходимост. Поради това приемаме, че научен може да се нарече само този начин на организиране на икономиката, който е възникнал спонтанно (не под

⁸ Bailey, S. , A Defence of Joint-Stock Banks and Country Issues, London, 1840. Цит. по Хайек, Фр., Фаталната самонадеяност, Отвор. общество, С., 1997, с.24.

⁹ Хайек, Конкуренция как процедура ... с.1

неции административни команди) в процеса на свободното експериментиране, а критерият за успех или неуспех се променя в зависимост от влиянието на резултата върху икономическия растеж.

Основна характеристика на централно-управляваната, планова икономика е наличието само на една икономическа форма на предприятията – държавното предприятие. Тя не подлежеше на съмнение и на проверка. А в крайна сметка се превърна в капана, заложен в системата на социализма. Цел при отхвърлянето на плурализма и на децентрализацията в икономиката беше рационалният колективен ум “да хване юздите и да контролира бъдещото развитие.”¹⁰ Тя се основаваше на продължителното свободно интерпретиране на Марксовите аргументи, въпреки че самият той е написал сравнително малко за социалистическата икономика. В случая, обаче, се забравя друг основен принцип на диалектическия материализъм – същият на който се основава и самият марксизъм, а именно че, еволюцията в материалните условия на живот и свързаната с тях култура са създали разума. Така последното отхвърля хипотезата, че в едно високо-организирано и централизирано общество мислещият субект може **сам** да създава и контролира неговото еволюционно развитие.

В икономиката на Западните общества **чрез свободното експериментиране** се образува система от всички възможни форми на собственост и на тяхната организация. Определяни чрез фигурите на собственика, на владелеца или на предприемача те може да са притежание и на инвеститори, и на наемни работници, и на мениджъри, и на държавата и пр. Но най-разпространена форма на собственост е тази на инвеститора. Поради това едва ли е учудващо, че системата, която тоталитарно отхвърля мнозинството при свободата на избора – като принцип на функционирането в условията на свободното експериментиране – е носител на органични недостатъци, влияещи отрицателно на ефективността ѝ. Нещо повече, отричането и прикриването им чрез инструментите на централизираната икономическата и политическата власт спомогнаха за задълбочаването и вграждането им органически в нея. Отрицателните резултати подкрепят убеждението ни, че ръстът на западните икономики в голяма степен се дължи и на липсата на тези бариери.

“За наивното съзнание – пише Хайек – способно да си представи реда само като резултат от съзнателно подреждане, може да изглежда абсурдно, че ред и приспособяване към неизвестното се постигат по-успешно чрез децентрализирани решения и че разпределянето на властта ще разшири всъщност възможността за всеобхватен ред. И още, че децентрализацията наистина води до взимане под внимание на повече информация. Това е и главното основание да се отхвърлят изискванията на конструктивисткия рационализъм.”¹¹

Новите реалности в света не позволяват да се изгради една съвременна визия за модернизацията на българската икономика и обществото като цяло, формирана извън световната перспектива. Защото икономическите процеси в съвременния свят могат да бъдат разбрани единствено и само в този контекст – на световна перспектива.

Но всеки опит за разбиране и осмисляне на проблема за глобалната перспектива, догонващото развитие и модернизирането на икономиката налага

¹⁰ Хайек, Фр., Фаталната самонадеяност, С. Отворено общество, 1997, с. 33.

¹¹ Хайек, Ф., Фаталната самонадеяност...с. 104

нуждата най-напред той да се декомпозира на съставните му. След това да се определи мястото им – т.е. дали са нещо вътрешно, съществено и важно, без което се променя природата на модернизирателната се икономика и общество. Или е обратно – т.е. не оказва съществено влияние. Това не означава да се подредят в причинно-следствена зависимост, обуславяща механизма на функциониране в процеса на модернизирателна. Освен това, теоретичното осмисляне на всеки проблем изисква той да бъде дефиниран, т.е. да се очертаят границите му. Точно в този смисъл е необходимо да се отговори на не леките въпроси: кое е характерното за възникването на капитализма в страните с високо развити икономики? Какъв е неговият генезис?

II. Генезисът на капитализма в светлината на институционалната промяна – теоретична ретроспекция

М. Вебер определя капитализма като икономическа активност, ориентирана към пазара и задвижвана от печалбата, получена от пазарната размяна. Следвайки Вебер, други важни характеристики на модернизирателния капитализъм от западен тип са:

- частна собственост върху всички материални средства за производство;
- свобода на пазара;
- рационални технологии, приспособени за икономическа активност;
- рационална и предвидима законова система;
- свободен труд;
- комерсиализация на стопанската дейност, което означава нарастваща важност на свободно търгуваните акции и ценни книжа.¹²

В исторически аспект модерният капитализъм съвпада с установяването на индустриалната икономика. Т.е. новите технологии и новите институции съвместно **преобразуват** света. Разгръщането на капитализма и неговата икономическа активност се основават на предприемачеството, печалбата, огромното капиталово богатство и неговата високо производителна мощ.¹³

Съвременният възглед за капитализма го определя като “1. огромни промени в материалните условия на човешкия живот, 2. нова стратификационна система, (основана на класите, но по различен критерий – отношението на собственост не към материалните фактори на производството, а към знанието), 3. нова политическа система (модерна национална държава и демократични политически институции) и 4. нова икономическа култура (исторически свързана с буржоазията като класа, акцентираща върху индивида)”, основана на технологичните промени.¹⁴

Теорията за капитализма, анализираща го като модернизирателна се икономическа система, трябва да изясни как компонентите на тази система се отнасят помежду си. Т. е. дали те могат да бъдат разбрани като вътрешни, или като нещо външно.

Каква е процедурата за такова разбиране? Според П. Бъргър тя е като се направи паралел между марксизма и теориите за модернизацията и за институционалната промяна, като негови алтернативни парадигми.¹⁵ Защото марксизмът е най-амбициозният опит да се постигне теоретически синтез между

¹² Вж. Вебер М. Протестанска етика и дух на капитализма. М. Канон-Пресс-Ц. 2001. С.35-46; Вебер, М. Избранные произведения. М. Прогресс. 1990. С.118-135

¹³ Вж. Бъргър, П. Капиталистическата революция, С. ЛиК, 1998, с.29.

¹⁴ Пак там, с. 33.

¹⁵ Пак там, с. 32 – 35.

технологичното ниво (степената на развитие на производителните сили) и институциите (характера на производствените отношения). Но марксизмът и неговата философска концепция (диалектическия материализъм) търсят причинно-следствената връзка между тези елементи и намират отговора в тяхното диалектическо взаимодействие, в диалектическата връзка между форма и съдържание. В обществената система обаче не винаги “Post hoc est propter hoc”.¹⁶

Теорията за модернизацията е опит да се обяснят бързите промени въз основа не на търсени причинно-следствени зависимости, а като се направи опит да се каже кои елементи имат характера на вътрешни и кои са външни за двигателя на капиталистическото развитие. Съвременната версия на теорията за модернизацията слага в центъра технологиите и технологичната промяна.¹⁷ Цялостната трансформация на капитализма, която продължава, а не спира, се основава на технологичната промяна и се изразява в растеж на производителността и във формирането на самоподдържащ се икономически растеж. Тъй като модернизацията обикновено се отъждествява “с твърде безжизнени технологични и икономически процеси, затова е толкова по – важно да се осъзнаят човешките измерения на реалността, повлияна от тези процеси”.¹⁸ В този смисъл човешкият фактор като измерение на реалността се проявява чрез влиянието на институциите (формалните и неформалните ограничения) върху принципите на пазарното функциониране.

Двете парадигми – марксистката и модернизационната – според П. Бъргър – могат да се сравнят по един безпристрастен начин. **Според марксизма** централна причинна сила в света е капитализмът във всички негови проявления. **Според теорията за модернизацията** капитализмът е само един от няколко централни причинно-пораждащи проблема.

Тук е нужно да се подчертае, че според П. Бъргър модернизацията на обществено-икономическата среда в страните от Източна Азия фалшифицира маркс-ленинската теорията за зависимостта.¹⁹ Той се позовава на изградените капиталистически отношения в страните от Източна Азия и ги сравнява по показателите: БНП, темп на икономически растеж, увеличаване на реалните доходи, намаляване на бедността, повишаване на жизнения стандарт, градско-селска структура на населението, продължителност на живота, и пр. Тези реалности нямат нищо общо с теорията на зависимостта.²⁰

А въпросът, който произлиза оттук е дали това е резултат на капитализма, като пазарна икономика със своите институции или на модернизацията на технологиите.

За да формираме становището си, отново най-напред ще се обърнем към Хайек. Според него “икономистите са тези специалисти, които трябва да разбират процесите, формиращи разширяващия се (пазарен – бел. моя) ред, и които вероятно са най-способни да дадат обяснения за **нравствените традиции**, направили възможен напредък на цивилизацията. Само човек, който може да си даде сметка за последици като тези, свързани с различието в собствеността, е в състояние да обясни защо този вид действия позволяват на

¹⁶ Post hoc, non est propter hoc. – “След това” не значи “поради това”. – Латинска сентенция.

¹⁷ Пак там, с. 37.

¹⁸ Пак там, с. 43.

¹⁹ Според нея по-слабо развитите, изостаналите общества са зависими в своя напредък от тези с развити капиталистически отношения.

²⁰ Вж. Бъргър, П. Капиталистическата революция ...с. 152.

групите, които се придържат към него, да изпреварят останалите, чиято нравственост е по-добре нагодена за постигането на други цели.”²¹

В аналогичен контекст Д. Норт пише: “Марксистите не са прави, че това са проблеми”²², породени от капитализма. Това са неуредици, присъщи на всяко общество, което внедрява технологиите на втората икономическа революция. ... Марксистите са прави, когато виждат напрежение между внедряваните нови технологии и организацията, което е една сериозна дилема. ... Но на Запад съществува относително гъвкава адаптивна система, която смекчава съществено възникналите проблеми.”²³

Очевидно е, че са нужни както **формални правила**, гарантиращи правата на собственост, на конкуренция, на децентрализирани решения и пр., така и **неформални ограничения**, стимулиращи пазарния ред. **Неформалните правила** са тези, които структурират взаимодействията между хората и формират икономическата културата на едно общество. “Неформалните ограничения възникват от социално предадената информация и са част от наследството, което се нарича култура.”²⁴ Значимостта на неформалните ограничения за дългосрочното ефективно функциониране на икономиката е голяма. Тя лесно може да се види при сравнение между такива икономики, в които има едни и същи формални правила, но наложени върху различни общества, вследствие на което резултатите се различават.

Като доказателство Д. Норт посочва икономиките на страните от Южна Америка, които приемат Конституцията на САЩ. Неин основополагащ принцип е формалното и фактическо право на частна собственост, а пренесена в страните от Южна Америка означава, че формалните права на приватизацията, свършената конкуренция, децентрализацията на вземаните решения и пр. са гаранцията за икономически растеж.

Но както тяхната практика, така и тази в пост-социалистическите страни ясно показва, че установяването само на частна собственост чрез приватизация не е всичко, което е нужно за икономическия растеж. Този принцип е фактическият резултат от примитивните представи на много икономисти за характера и природата на институциите. Създаването на ефективни пазари е сложен процес, за който ние знаем твърде малко.²⁵

Отсъствието на реален икономически растеж и на подобро благосъстояние в такива условия дори и при използването на съвременните технологии може да се тълкува само като политическо “постижение”. Това е резултат от ограничаването на пазарните и от доминирането на политическите

²¹ Хайек, Фр., Фаталната самонадеяност, ...с.95

²² Според марксизма всички проблеми: отчуждаване от труда, поради тясно специализиране в дейността; изключително строга трудова дисциплина, поради контрол и изискване за високо качество; сурови наказания и действени стимули за индивидуална ефективност; нарастваща експлоатация; получаването на печалба чрез опортюнистично поведение; нарастващ бюрократизъм; разпадане или ограничаване на основни функции на семейството – образование, заетост, сигурност; замърсяване на околната среда и пр. са резултат на капитализма като носител на антагонистичните противоречия между използваните технологии организацията на производството.

²³ Норт, Д. Вклад неинституционализма в понимание проблем переходной экономики, www.wider.unu.edu/northpl.

²⁴ Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, С. ЛиК, 2000, с. 56.

²⁵ Вж. Норт, Д. Вклад неинституционализма в понимание проблем переходной экономики, www.wider.unu.edu/northpl.

методи на разпределение, което впрочем е и основната разлика между марксистката и модернизационната парадигма на развитието.

Впрочем изследването на Г. Папанек аргументира това.²⁶ При изучаването на обществата от Третия свят с несоциалистическа ориентация той очертава три стратегии на развитие:

- стратегия на насочената към растеж частна инициатива, т.е. пазарно-капиталистическа;
- “модифициран капитализъм”, т.е. силна държавна намеса чрез регулиране на заплати и цени;
- “популистка стратегия” чрез силна държавна намеса в разпределителните отношения.

Резултатът от неговото изследване е, че от гледна точка на дохода на бедните, получен от хората с най-ниска квалификация, стратегията, насочена към растеж на основата на частната инициатива е най-добрия вариант. “Популистките стратегии” са най-лошите, а модифицираният капитализъм е нещо средно. Причината е, че, от една страна, разпределителната политика на държавата пречатства икономическия растеж, а, от друга страна, по този начин се внасят политически деформации в икономическите процеси. Когато държавната намеса поеме откровено популистки курс, например, чрез изграждането на големи и капиталоемки, и трудоемки стопански проекти, се получават вторични отрицателни ефекти, свързани с доходите и изразени в спирането на трансформациите на неквалифицирания труд в квалифициран.

Сред основните видове политика, осигуряващи тенденция към изравняване на доходите и преодоляване на бедността, Г. Папанек на първо място посочва образованието и оземляването на най-бедните.

Синтезираният отговор е, че модернизираният икономиката не може да се осъществи извън “генетично формираните” институции. Това са преди всичко неформалните ограничения, съставляващи икономическата култура и стимулиращи саморазширяващия се пазарен ред.

Институционалното устройство на пазарната икономика разрешава два съществени проблема. Единият, че стимулира ефективното използване на съществуващите и внедряването на новите технологии. Процес, който в наше време представлява дълбока технологична промяна и стои в основата на глобалната икономика, чиито център е на Запад – в САЩ. Другият е, че ефективните институции ограничават размера на транзакционните разходи, присъщи на организациите, използващи технологиите от втората икономическа революция.

Сравнението между западния капитализъм, като първата му историческа форма, и този в Източна Азия, като втори случай (модел), може да покаже кои са типичните, т.е. вътрешни черти на капиталистическото (пазарното) развитие и кои са неговите външни черти, т.е. обусловени от средата, или казано по друг начин от процесите на модернизирание, представени чрез новите технологии и по-високата производителност при тяхното използване.²⁷

В литературата има съгласие по повод на следните очевидни черти на източноазиатския капитализъм. От макроикономическа гледна точка са:

²⁶ Вж. Папанек, G. Capitalist Development and Income Distribution, 1983, цит. по Бъргър П. Капиталистическата революция, с. 164.

²⁷ Вж. за повече подробности Бъргър, П. Капиталистическата революция. с. 167 – 174.

- модернизиран икономически тип;
- високи стойности на икономически растеж, дори по време на световни рецесии;
- преодоляване на бедността, типична за Третия свят;
- икономически, силно насочени към износ;
- активна държавна намеса при насочване на процеса на развитие;
- развита социална система, изразяваща се в сферата на образованието;

От гледна точка на индивидуалното икономическо поведение, т.е. на микро ниво:

- висока степен на спестяванията, стимулирана от данъчното законодателство;
- висока производителност на специализирания работнически труд;
- високо позитивна трудова етика.

Изброените черти на източноазиатския капитализъм показват сходство с тези на западните общества. Поради това според П. Бъргър не е правилно да се говори за специфичен източноазиатски модел, различен от западния модел.²⁸

Според нас може да става дума за различен генезис, а поради това и за различни пътища и начини за установяване на пазарно-капиталистическите общества.

За да поясним, ще маркираме пунктуално основните възлови точки по пътя на Японското икономическо чудо като се позоваваме на изследване на П. Бъргър.

При съпоставка с икономиката на Германия след Втората световна война се разбира, че:

- (1) И двете израстват отново след военно-политическото си поражение.
- (2) Бързото възстановяване на германската икономика през същия период **също** бе определено като икономическо чудо.
- (3) И двете държави са преживели своите индустриални революции през XIX в.
- (4) И двете държави осъществяват бързо възстановяване и подем веднага след втората световна война.

(5) Но от теоретична гледна точка с оглед целта на нашата работа по-интересен е отправният момент на модерното икономическо развитие. Това е периодът 1853 – 1905 г. През този период има три важни събития:

- през 1853 г. адмирал Пери, начело на малка американска флота, дебаркира в токийския залив и принуждава Япония да отвори пазарите си за САЩ, а по-късно и за останалите Западни държави.
- Япония отхвърля феодализма и поема пътя на модерната индустриализация едва в края на XIX в. Началото на този път, известен като “Мейджи – модел на развитие”, е 1868 г., когато е отхвърлен феодалният режим на император Токугава.
- През 1905 г. Япония побеждава и по суша, и по море една от най-могъщите държави – Русия.

Япония поема пътя на модернизацията, водена от високо интелегентен и национално-отговорен политически елит. Едно от важните събития през този период е изучаването на капитализма в западния свят. Неполяма делегация, ръководена от Т. Ивакура, посещава правителствата и различни предприятия в

²⁸ Самото понятие “модел” означава (1) специфичен образ, тип; (2) пример за подражание.

Англия, Франция, Германия и САЩ. При тази обиколка германският канцлер О. Бисмарк дава едни от най-ценните съвети на Т. Ивакура:

- Японската икономика да създаде свой собствен капитал;
 - да избягва чуждестранната задлъжнялост;
 - да се даде конституционна автономия на императора по отношение на икономиката на страната;
 - да не се дава твърде голяма власт на парламента.
- Резултатите от приложението на тези съвети са:
- премахнати са феодалната собственост и феодалните поземлени отношения;
 - едрите поземлени собственици в лицето на аристокрацията са овъзмездени с пари и бонове, които по-късно са инвестирани в икономиката на страната;
 - по такъв начин се решават два проблема – елиминиране на аристокрацията и приобщаване, а не изхвърляне от общественно-икономическия живот;
 - аграрното общество се модернизира с помощта на държавата;
 - държавата изгражда свои предприятия, работещи под ръководството на добри чуждестранни специалисти, а обществото приема присъщите му урбанизирани стил и форми на живот;
 - след като японците се научават да управляват своите предприятия, държавата ги приватизира на минимални цени;
 - след унищожаването на феодализма възниква пазарът на труда;
 - силна правителствена намеса при създаването на универсална образователна система;
 - формира се предприемаческа класа от девоенизирани самураи, превърнали се в инициативни фермери, занаятчии и пр.;
 - според историците самураите са оформили облика на предприемаческата класа със своята конфуцианска култура, сведена до всеотдайност и дисциплина, пренесени в предприемаческия контекст на поведение;
 - като цяло бързо се натрупва национален капитал, защото има високи норми на спестяване;

Като краен резултат на тези процеси материалните условия на живот се подобряват, бедността намалява, а икономиката и обществото поемат пътя на модернизирането.

Теоретичните обобщения е възможно да се формулират в няколко аспекта.

Първи – институционално-икономически аспект – според който модернизирането на икономиката се извършва на основата на:

- държавно насърчаване, чрез проучвателна, технологична и финансово-кредитна помощ, при образуването на фермерски сдружения;
- данъчни стимули, чрез спестяванията и инвестициите, насочени към индустриализирането на икономиката;
- изграждане на система на всеобщо държавно образование, основано на меритократични принципи;
- установяване на стабилна политическа среда от правителства, които или са подкрепяни от САЩ (Япония и Ю. Корея), или са наследници на Британската империя (Тайван и Хонконг).

Според нас ясно изкрystalизира градивната роля на институциите чрез правителствена политика, насърчаваща модернизирането на икономиката. В

най-синтезиран вид участието на правителството може да се представи чрез следното:

- разрушаване на феодалната система, провеждане на аграрна реформа и разкрепостяване на човешкия фактор от традиционните за феодализма ограничения;
- създаване на правната и административната рамка на индивидуалното предприемачество;
- може би най-важното – изградена добре функционираща система на всеобщо образование;
- среда, представляваща много добро сътрудничество между държавните служители и предприемаческата класа;
- то е улеснено може би от факта, че представителите и на двете групи имат един **общ произход** – самурайски. По-късно той е заменен от обща образователна основа;
- в резултат е формирана една нова симбиоза, състояща се от предприемачески и правителствен елит, насочен в действията си към постигането на обща цел – модернизирание на икономиката при запазването на общи ценности.

В едър план тяхното взаимодействие осигурява в рамките на едно поколение модернизация на икономиката чрез използване на инструментите, притежавани от държавната институция.

Втори аспект – от социално-политическа гледна точка се вижда, че процесите по демократизиране на обществото протичат във времето след модернизиранието на икономиката. В теоретичен план остава неясно дали модерната икономика тласка към демократизиране, или това е в известен смисъл политически стремеж към уподобяване и с тази западна цивилизационна институция, за да се превърне страната в модерна държава.

Изводът, който П. Бъргър формира в тази връзка, ни се струва логичен: “капитализмът е необходимо, но не достатъчно условие за демократизиране на обществото”.²⁹ Т.е. демократизирането на обществото в Япония и в 4-те малки дракона се извършва след модернизиранието на икономиките им и то е насочвано и подпомагано от правителствата. Нещо повече, страните от Източна Азия първоначално илюстрират капитализъм, конструиран по западно подобие и създаван с помощта на западните икономики, но в средата на недемократични режими и “неиндивидуалистични” култури. Но – важно е и ясно да се подчертае – тези режими са новоустановени, имащи нови цели и по никакъв начин те не са свързани със статуквото и старите, предшестващите обществени структури – феодалните.

Освен в институционално-икономически и социално-политически аспект **генезисът** на модернизиранието на икономиката в посока към индустриален капитализъм може да се анализира и в **културологичен аспект**. Т.е. като се проследи връзката: “модернизация на икономиката – културни фактори”.

Две са основните характеристики на тази култура – източноазиатска колективна солидарност и конфуцианска нравственост – изразяваща се в дисциплина и уважение към висшестоящите. Източно-азиатска солидарност е заложена в ценностите на японските семейства, но се пренася и в други обществени институции, например на работното място и пр.

²⁹ Бъргър, П. Капиталистическата революция. с. 189.

Конфуцианската нравственост, като фактор, е изведен от теорията на М. Вебер за ролята на протестантската етика, в основата на която са индивидуализмът и аскетизмът. Но конфуцианството се основава на общността, а теорията на Вебер в Източно-азиатското ѝ приложение при анализа на практиката е обърната противоположно. Това не пречи на изследователите да търсят именно еквивалента в културата на източно-азиатските народи. Например японския икономист М. Моришима счита, че японският икономически успех е резултат на японската култура.³⁰ Американският социолог Е. Вогел смята, че причините са в социалните и политическите институции.³¹

През целия период на модернизация в Япония се проявяват две ценности – комуналност и йерархия.

Същественото в случая е, че Япония успешно съчетава новите потребности, следващи от индустриализацията на икономиката, с традиционните ценности и така формира “духът” на японския капитализъм. А в крайна сметка по много от важните икономически показатели – икономически растеж, доходи, бедност, неравенство, роля на знанията и образованието и пр. не се различава от западния вариант.

Именно тези факти дават основание на П. Бъргър да смята, че *“определени компоненти на западната буржоазна култура – особено активизмът, рационалната иновативност и самодисциплината – са необходими за успешно капиталистическо развитие. Специфичните елементи на източноазиатската цивилизация било от “велики традиции”, било от народната култура насърчават тези ценности и по този начин дават на обществата от района сравнително преимущество в процеса на модернизация.”*³²

Нещо повече тези компоненти – индивидуална активност, рационална иновативност, самодисциплина и пр. не само че представляват сравнителните предимства в процеса на модернизацията, но изпъкват и като едни от най-съществените **вътрешни** (генетични) белези на капиталистическата икономика. Без тях се променя нейната природа и не се формира “духът на капитализма”. Тяхното съществуване е резултат както на неформалните ограничения – носител, на които е икономическата култура, така и на формалните ограничения.³³ Именно в това въздействие се изразява ролята на институциите за формирането на ефективните пазари и за дълбокото модернизиране.

Използването на съвременните високи технологии формира и улеснява индивидуалната активност, приемането на индивидуалния риск и пр. А отсъствието на предприемачески дух в този случай е следствие единствено на ограниченията, налагани от старите институции.

³⁰ Вж. Morishima, M. Why Has Japan Succeeded? Cambridge, 1982.

³¹ Вж. Vogel, E. Japan as Number One, Cambridge, Mass., 1979.

³² Бъргър, П. Цит. съч. с. 197.

³³ **Формалните** правила обикновено се променят в резултат на политически решения. Но **неформалните** правила (традиции, обичаи и пр.) фактически се променят много по-бавно и много по-малко се повлияват от целенасочени политически решения. Тези правила се основават на много по-трайно изградена ценностна система и са проявление на културните ограничения. Вж. Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, С. ЛиК, 2000, с.16.

Преходът към пазарна икономика у нас също доказва, че корените на проблема за модернизиранието са не само в неефективната форма на държавна собственост и в командно-управляваната икономика. Той е и в юридическите и в икономическите гаранции на правата върху различните форми на собственост при тяхното функциониране. Проблемът е и в икономическата свобода на стопанските субекти. Икономическата свобода и равноправието между стопанските субекти по повод на възможностите им за висока икономическа активност създават условията за конкуренция. Следователно в конкуренцията участват не просто различните форми на собственост, а икономическите субекти с тяхната ценностна система. **Именно нея те се стремят да реализират.**

Все по-очевиден става фактът, че не само системата на икономиката има характер на движеща обществото сила. Тя не е единственият източник на социалната динамика. Нещо повече, тя е една от най-консервативните обществени системи. От гледна точка на вътрешния си потенциал за саморазвитие тази система е в тясна зависимост от традициите, нормите, правилата и пр., т.е. от институциите и организациите в обществото. Главният субект на тези отношения, както в периода на командно-управляваната, така и в периода на преход към пазарна икономика е бившата политико-икономическа номенклатура. Тя обединява чертите на “третата класа” (по М. Джилас). Тази обществено-икономическа структура, познаваща управлението на държавния апарат, първа усети вкуса на приватизацията. Чрез приватизацията тя успява да гарантира своите интереси и интересите на неслучайни нейни съмишленици. Основна роля при постигането на целта изигра институтът на държавата.

Обикновено човешката цивилизация се отъждествява с възникването на държавността, а държавата и правото като резултат на развита цивилизация. Ролята на държавата се състои в организацията, ориентацията и регулирането върху рационална основа на единното цяло – обществото. Държавността предполага законност, гарантираща:

- свободна предприемаческа дейност – представляваща потенциала на развитието;
- пазар – спонтанно, формиращ йерархията на целите;
- демократично общество и граждански контрол върху дейността на институциите – защитаващи личността;
- право, законодателна и съдебна система – регламентиращи целите, методите, формите и съдържанието на поведение в обществото.

Не е трудно да се долови, че от една страна, в нашето общество тази хармония липсва. От друга страна, модернизиранието на икономиката чрез институционалната промяна, макар и трудно, протича спонтанно. То е обусловено от изострящото се противоречие между растящото ниво на потребностите, характерни за световното развитие и слабите възможности на българската обществено-икономическа система за тяхното удовлетворяване.

Очевидно е, че икономическото развитие – както в страните с пазарна икономика, така и в тези, извършващи преход към нея – е свързано с дълбока институционална промяна. Стандартната неокласическа теория обосновава и приема, че за ефективното функциониране на пазара са необходими частна собственост и свободна конкуренция. Те заедно с информацията, излъчвана чрез относителните цени на богатата осигуряват възможността за ефективното създаване и разпределение на богатството. Но както пише Д. Норт “малко от западните икономисти разбират, че главното условие за ефективността са

институционалните ограничения, които просто се приемат за дадени.”³⁴ В действителност ролята на политическите и на икономическите институции при реализацията на транзакциите е такава, че могат да бъдат оскъпени или поевтинени, което е по-добре от гледна точка на неокласическата теория за ефективното производство и разпределение, и за икономическия растеж.

Според институционалния подход конкурентните пазари са детерминирани чрез двупосочната връзка: “институции – организации”. От една страна, институциите детерминират понижаването на транзакционните разходи. Тяхното ефективно функциониране изисква наличието на стимули за натрупване на знания, за активна предприемаческа дейност чрез иновации, поемане на риск и пр. На практика това означава още възможности за децентрализирани решения, обусловени от алтернативата на избора, чиито единствен критерий е високата ефективност на конкурентните пазари. От друга страна, организациите (като групи от хора, обединени от общи задачи за постигането на някаква цел) оказват обратно влияние върху институциите и тяхната структура. В практически план тяхното взаимодействие осигурява или икономическо развитие или застой и регрес. Взаимодействието между институциите и организациите при реализацията на техните цели ги превръща в основния агент на институционалната модернизация.

Влиянието на институциите върху икономическите резултати може да се илюстрира чрез следните факти. В началото на Първата световна война икономическата мощ на САЩ вече се равнява на 33% от световния икономически продукт. По този начин Америка измества Великобритания от мястото на водеща икономическа сила.

В тази връзка Зб. Бжежински пише: “Зад тази забележителна икономическа динамика стои една култура, която поощрява експериментите и нововъведенията. Американските политически институции и икономиката на свободния пазар пораждават безпрецедентни възможности за амбициозни и свободни от всякакви догми откриватели, чиито порив на фантазията не среща препятствията на архаични привилегии и закостенели социални йерархии. Накратко, националната култура влиза в уникално съответствие с икономическия растеж; привличайки и бързо асимилирайки най-талантливите специалисти от чужбина, тази култура същевременно улеснява експанзията на националната мощ.”³⁵

Обратно, по отношение на страните от Третия свят Д. Норт пише: “Те са бедни, тъй като институционалните ограничения определят набор от изгоди от политическа или икономическа дейност, които не насърчават продуктивността. Социалистическите икономики сега започват да разбират, че стоящата в основата институционална рамка е източникът на техните лоши икономически резултати и се опитват да намерят начини за реструктурирането ѝ, за да преориентират стимулите, които от своя страна ще насочат организациите по пътя на увеличаване на производителността.”³⁶

Според П. Бъргър социализмът направи опит да приведе в движение индустриалните технологии от втората вълна на икономическата революция, но в друга институционална среда. Такава, в която липсват институциите,

³⁴ Норт, Д. Вклад неоинституционализма в понимание проблем переходной экономики, www.wider.unu.edu/northpl.

³⁵ Бжежински, Зб. Голямата шахматна дъска, С., Обсидиан, 1998, с. 9-10.

³⁶ Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, с. 153.

стимулиращи частната собственост, печалбата, предприемачеството, пазарната среда и нейните механизми на разпределение. Но в съвременните условия тези възможности са твърде ограничени и основният избор е между това икономическите процеси да се управляват от механизмите на пазара или от механизмите на политическото преразпределение. Това е начинът за концептуализиране на капитализъм и социализъм.³⁷

Но определяща роля за това какви организации ще възникнат и ще се развият във времето има институционалната рамка, насърчаваща или препятстваща икономическата им ефективност. Именно този смисъл съвременния институционален подход влага в понятието “зависимост от изборния маршрут”. Развитието на икономическите организации е следствие на институционалните ограничения, които заедно със стандартните ограничения на конкурентно-пазарно поведение, аргументирани от неокласическата икономическа теория определят възможностите в едно общество. Ако организациите са, за да се възползват от възможностите чрез своето развитие и заедно с това, за да променят институциите, то институциите детерминират развитието на микро и макрониво. Това е пътят на модернизацията на икономиката чрез институционалната промяна. Той се формира от динамичното взаимодействие между институциите и организациите поради променящата се структура на мотивите, пораждани от институциите.³⁸

Осмисленият по този начин проблем за модернизацията подкрепя оценката на Д. Норт.³⁹ Тя има своите ясни аргументи, произлизащи от периферното положение на обществото ни по отношение на западната цивилизация. Според нея последиците от влиянието на институциите за съвременния икономически анализ се изразяват в изясняването на това, че икономическите модели са специфични за определено състояние на институционалните ограничения. Те се променят както във времето, така и в различните икономики. Разбирането на тези ограничения е важно и за подобряването на икономическата теория, и за икономическата политика.

³⁷ Бъргър, П. Цит. съч. с. 23 – 25.

³⁸ Вж. Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономическо развитие, с. 18.

³⁹ Цит. съч. с. 152.